

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.44>

ЕКОЛОГІЧНІ РИЗИКИ ПОВ'ЯЗАНІ З ВОЄННИМИ ДІЯМИ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

Новак Т.С.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри аграрного, земельного
та екологічного права ім. акад. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0003-2371-3014

Капплова О.,

кандидат юридичних наук,
Університету Томаша Баті (м. Злін, Чехія)
ORCID: 0000-0003-4213-5168

Браніцький О.М.,

кандидат юридичних наук, доцент
адвокат,
м. Київ
ORCID: 0009-0003-4092-3870

**Новак Т.С., Капплова О., Браніцький О.М.
Екологічні ризики пов'язані з воєнними ді-
ями: поняття та ознаки.**

Стаття присвячена формулюванню поняття «екологічний ризик пов'язаний з воєнними діями», виокремлення її ключових ознак на основі аналізу напрацювань правової науки та суміжних галузей, положень національного законодавства й практики його застосування.

Зважаючи на те, що наша держава стикнулася з безпрецедентною подією – повномасштабною війною, що у свою чергу спричинило появу нових екологічних ризиків, пов'язаних зі веденням воєнних дій, й ці ризики носять абсолютно інший характер, ніж досліджені екологічні ризики так би мовити «мирного часу», виникає потреба розширення і осучаснення юридичного понятійно-категоріального апарату, зокрема через введення поняття «екологічний ризик пов'язаний з воєнними діями». Це й зумовлює актуальність наукової статті.

У роботі проаналізовано доктринальні та нормативні підходи до визначення поняття «ризик». Досліджено наукові джерела щодо тлумачення поняття «екологічний ризик». Також проаналізовано змістовне наповнення категорії «воєнні дії».

Сформульовано авторське визначення екологічного ризику пов'язаного з воєнними діями, як «кількісної міри екологічної небезпеки, що відображає можливість настання наслідків негативного характеру як для компонентів біосфери так і для людини, її життя і здоров'я та зумовлена організованим застосуванням видів та ок-

ремих родів військ (сил) Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань а також збройних сил та інших військових формувань супротивника в операціях та бойових діях».

Встановлено, що для екологічних ризиків пов'язаних з воєнними діями не характерна антропоцентрична спрямованість та субституційність.

Обґрунтовано, що ознаками екологічних ризиків пов'язаних з воєнними діями є: моноваріантність форм походження (воєнні дії завжди провадяться з волі людини, відповідно й негативні наслідки для довкілля/біосфери/людини мають виключно антропогенне походження); обмеженість можливості абсолютного визначення (сучасний стан технологій та наявний досвід не дозволяють точно визначити рівень екологічних загроз, спричинених воєнними діями); кумулятивність (екологічні ризики пов'язані з воєнними діями можуть спричинити інші екологічні ризики й призводити до множинності негативних наслідків).

Ключові слова: екологічний ризик, воєнні дії, екологічна безпека, небезпека, ризик, ознаки екологічного ризику.

**Novak T., Kapplová O., Branitskyi O.
Environmental risks associated with military
operations: concepts and signs.**

The article is devoted to the formulation of the concept of «environmental risk associated with military operations», and to the identification of its key features based on the analysis of the

developments of legal science and related fields, provisions of national legislation and practice of its application.

Given that our country has faced an unprecedented event – a full-scale war, which in turn has led to the emergence of new environmental risks associated with military operations, and these risks are of a completely different nature than the environmental risks studied in so-called «peacetime», there is a need to expand and modernize the legal conceptual and categorical apparatus, in particular, through the introduction of the concept of «environmental risk associated with military operations». This is the reason for the relevance of this scientific article.

The article analyzes the doctrinal and regulatory approaches to the definition of the concept of «risk». Scientific sources on the interpretation of the concept of «environmental risk» are studied. The author also analyzes the content of the category of «military actions».

The author's definition of environmental risk associated with military actions is formulated as «a quantitative measure of environmental hazard which reflects the possibility of negative consequences for both components of the biosphere and for humans, their life and health and is caused by the organized use of branches and individual branches of troops (forces) of the Armed Forces of Ukraine, other military formations formed in accordance with the laws of Ukraine, as well as the armed forces and other military formations of the enemy in operations and hostilities».

It is established that the environmental risks associated with military operations are not characterized by anthropocentric focus and substitutionality.

It is substantiated that the signs of environmental risks associated with military operations are monovariation of forms of origin (military actions are always carried out at the will of a person, and, accordingly, the negative consequences for the environment/biosphere/human are exclusively of anthropogenic origin); limited possibility of absolute determination (the current state of technology and available experience do not allow to accurately determine the level of environmental threats caused by military actions); cumulative nature (environmental risks associated with military actions may cause other environmental risks and lead to a multiplicity of negative consequences).

Key words: environmental risk, military actions, environmental safety, danger, risk, signs of environmental risk.

Постановка проблеми. Будь-яка діяльність людини спричиняє той чи інший вплив на довкілля. Сучасна цивілізація, що характеризується

інтенсифікацією темпу життя, стрімкою індустріалізацією виробництва, нарощуванням обсягів використання найрізноманітніших хімічних речовин, синтетичних сполук, впровадженням нових технологій та процесів, формує низку загроз як для навколишнього природного середовища в цілому, так і для окремих його складових зокрема, у тому числі й безпосередньо для людини, її життєздатності та здоров'я. В правовій науці питання створення адекватної існуючим загрозам керованої системи екологічної безпеки, яка б дозволяла забезпечити право кожного на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище, традиційно розглядається через категорію «екологічний ризик». Водночас через російську збройну агресію, фактично повномасштабну війну проти України, наша держава вперше з часів Другої світової війни стикнулася з негативними проявами воєнних дій на довкілля, життя, здоров'я, діяльність людей. Виник величезний масив ризиків, що за своєю суттю можна позиціонувати як екологічні, з якими в довоєнний період вітчизняна наука та практика не стикалась в існуючих масштабах. Станом на початок 2024 року збитки від російської агресії сягнули 2,2 трильйони гривень. За словами міністра захисту довкілля та природних ресурсів України вони включають збитки від засмічення земель та забруднення ґрунтів, забруднення повітря продуктами горіння нафтопродуктів, інших об'єктів, лісових пожеж, забруднення і забруднення водних ресурсів, морських вод. На січень 2024 року зафіксовано 3600 злочинів проти довкілля [8]. І темпи згубного впливу війни на довкілля та людину нарощуються. З останніх російських злочинів – ракетний удар по ДніпроГЕС, який спричинив викид нафтопродуктів у річку Дніпро та заподіяв збитки для екології близько 140 мільйонів гривень [3]. Також в умовах війни сформувалась ситуація, коли об'єктивно небезпечні для довкілля галузі/види господарської діяльності так би мовити «отримали» додаткові ризики, що збільшили їх негативний вплив на природу та людину. Приміром, внаслідок замінування сільськогосподарських угідь небезпечність робіт у рослинництві зросла в рази. За таких реалій усталені підходи до врахування і нівелювання екологічних ризиків, у першу чергу з правової точки зору, потребують оновлення, реакції на нові умови та фактори. Це й зумовлює **актуальність** даної наукової статті.

Метою роботи є формулювання визначення категорії «екологічний ризик пов'язаний з воєнними діями», виокремлення її ключових ознак на основі аналізу напрацювань правової науки та суміжних галузей, положень національного законодавства й практики його застосування.

Стан опрацювання проблематики. Правові проблеми визначення екологічних ризиків, їх характерних рис, видового поділу, класифікації неодноразово були предметом наукових пошуків представників як правової науки, так і інших галузей. Зокрема, це напрацювання В.І. Андрейцева, Г.І. Балюк, Н.В. Барбашової, Л.О. Бондаря, В.В. Добровольського, Н.Л. Ільїної, К.А. Кондратьєвої, Ю.С. Шемшученка та ін. Окремо слід відзначити внесок у формування концепції екологічного ризику М.О. Фролова з роботою «Правові аспекти екологічного ризику» (2000) [12]. Віддаючи належне такому науковому доробку, вважаємо за необхідне продовжувати роботу в окресленому напрямку з урахуванням мінливості сучасних реалій.

Виклад основного матеріалу. Оскільки для права, для формування ефективного правового регулювання надзвичайно важливе значення має чіткість та однозначність понятійно-категоріального апарату, тому зупинимось на дефініції «екологічний ризик пов'язаний з воєнними діями» й розкриємо його зміст через складові.

Термін «ризик» в правовій доктрині визначається по-різному. Як «небезпечність виникнення не передбачуваних втрат очікуваного прибутку, доходу, майна, коштів через випадкову зміну умов економічної діяльності, обставини несприятливого характеру чи непереборної сили» чи як «ступінь імовірності певної події (негативної), яка може трапитись у певний час чи за певних обставин, тобто має характер ймовірності і випадковості, спричинює небажані наслідки для учасників правовідносин» [7, с. 318]. Проте, погоджуючись із В.Г. Ярощуком [14, с. 184], відзначимо, що за такого тлумачення ризику відсутнє співставлення його з безпекою. Перше визначення скоріше стосується ризиків економічного характеру. Друге ж є узагальненим, широким трактуванням ризику загалом.

Якщо розглядати ризик через призму законодавчих визначень, то маємо наступне.

У ст. 1 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» від 05.04.2007 р. № 877-V ризик тлумачиться як «ймовірність виникнення негативних наслідків від провадження господарської діяльності та можливий розмір втрат від них, що вимірюється у кількісних та якісних показниках». Тобто фактично відтворюється наведений вище підхід: основна увага концентрується на втратах. І при цьому характер втрат не визначається.

Інший нормативний акт – Закон України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» від 18.01.2001 р. № 2245-III визначає ризик ще лаконічніше, як «імовірність виникнення будь-якої небезпечної події протягом певного періоду або за певних обставин». При цьому в редакції від 26.04.2014

року ця ж норма була викладена наступним чином «ризик – ступінь імовірності певної негативної події, яка може відбутися в певний час або за певних обставин на території об'єкта підвищеної небезпеки і/або за його межами». Як бачимо, законодавець відмовився від прив'язки ризику до об'єкта підвищеної небезпеки та розширив коло подій через які ризик проявляється. За такого визначення це може бути абсолютно будь-яка негативна подія, що дуже «розмиває» категорію ризику.

Натомість низка нормативних актів визначають ризик, прив'язуючись не просто до «негативних наслідків» а до наслідків негативного характеру для людини та/або довкілля, тобто вже відображають певну «екологічність». Так, ст. 1 Закону України «Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за розміщенням на ринку генетично-модифікованих організмів і продукції» від 23.08.2023 р. № 3339-IX визначає поняття «ризик ГМО» як «можливість виникнення будь-яких негативних наслідків та вірогідні масштаби впливу на здоров'я людини та/або навколишнє природне середовище внаслідок поводження з ГМО». У ст. 1 Закону України «Про ветеринарну медицину» від 04.02.2021 р. № 1206-IX теж маємо конкретизацію характеру наслідків. За цією нормою ризик є «можливістю виникнення негативної події (біологічних та економічних наслідків несприятливого впливу на здоров'я тварин та/або людей чи на навколишнє природне середовище), а також вірогідними масштабами її наслідків протягом певного періоду часу». Завважимо, що цей закон буде введений в дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану. У діючому ж доки Законі України «Про ветеринарну медицину» від 25.06.1992 р. № 2498-XII ризик тлумачиться як «можливість виникнення негативної події та вірогідні масштаби її наслідків протягом певного періоду часу», що на думку авторки дослідження, є виключно широким, загальним розумінням. Нарешті, наведемо дефініцію ризику із ст. 1 Закону України «Про безпечність та гігієну кормів» від 21.12.2017 р. № 2264-VIII: «можливість виникнення шкідливого впливу на здоров'я людини та/або тварини, а також ступінь цього впливу, що походить від небезпечного (небезпечних) фактору (факторів) у кормах».

З наведеного випливає, що ризик є багатоаспектною категорією. В літературі виокремлюють значну видову різноманітність ризиків: залежно від основної причини виникнення (природні, техногенні, комерційні, екологічні ризики; залежно від сфери, якій загрожують ризики (ризики, які загрожують безпеці (safety risks); ризики, які загрожують здоров'ю (health risks); ризики, які загрожують стану довкілля (environment risks);

ризиків, які загрожують суспільному добробуту (goodwill risks); фінансові ризики (financial risks) [4, с. 132-133]. Тобто екологічний ризик є, як вказують фахівці [4, с. 132], окремою групою ризиків.

Що ж до визначення терміну «екологічний ризик» то вивчення джерельної бази показує наступне. Перше – законодавство відповідну дефініцію не закріплює. Друге – в наукових колах процес формулювання змісту даної категорії триває.

Одні вчені позиціонують екологічний ризик як «вірогідність антропогенних змін існуючих природних об'єктів, чинників або екологічних ресурсів з небажаними екологічними наслідками». Ці зміни можуть бути: навмисними чи випадковими, поступовими чи катастрофічними [6, с. 372]. Завважимо, що на думку авторки статті, звуження екологічного ризику лише до антропогенних змін є дискусійною, оскільки екологічні ризики можуть пов'язуватись із обставинами природного походження.

З позиції інших дослідників, зокрема І.В. Андрійцева екологічний ризик є «встановленою нормами екологічного законодавства обставиною». З цією обставиною, вважає науковець, пов'язуються виникнення, зміна, припинення правовідносин щодо здійснення діяльності з екологічно небезпечними об'єктами. Вона визначає формування і реалізацію спеціальної правосуб'єктності фізичних, юридичних осіб та держави стосовно виявлення і попередження та усунення природних і техногенних загроз для довкілля, життя і здоров'я населення та особливий режим відповідальності за невиконання чи неналежне виконання вимог щодо забезпечення екологічної безпеки, включаючи й випадкове (імовірне) настання небезпеки [1, с. 55-56].

На думку К.А. Кондратьєвої, яка концентрувала увагу на категорії «екологічний ризик у сфері сільськогосподарського виробництва», він є «нормативно встановленим рівнем небезпечності для життя, здоров'я людини та навколишнього природного середовища речовин, їх поєднань, сполук, сумішей, що використовуються і виробляються у сфері рослинництва та тваринництва або впливають на сільськогосподарське виробництво ззовні, який обумовлений можливістю прояву їх негативних властивостей, що виступає передумовою формування системи забезпечення екологічної безпеки в цій галузі» [5, с. 62]. Віддаючи належне висновкам К.А. Кондратьєвої завважимо, що в наукових колах піднімалось питання щодо труднощів кількісної оцінки рівня ризику та було обґрунтовано висновок про те, що екологічний ризик є теоретичним, модельним розрахунком імовірності настання негативних подій. Точність такого розрахунку залежить від багатьох чинників.

Для принципово нових технологій, нових речовин рівень ризику може бути встановлений тільки теоретично, що, як правило, припускає більшу невизначеність [2, с. 250]. Тому питання «нормативного встановлення рівня небезпечності» значною мірою пов'язане з рівнем розвитку точних наук.

З позиції В.Г. Ярощука, екологічний ризик визначається як «кількісна міра екологічної небезпеки, що враховує ймовірність настання негативних наслідків для життя та здоров'я людини та компонентів біосфери, і яка характеризується поліваріантністю форм походження, кумулятивністю, субституційністю та обмеженою можливістю абсолютного її визначення» [14, с. 186]. Відзначимо, що в основу цього визначення покладено характеристики (ознаки) екологічного ризику, визначені М.О. Фроловим [12, с. 7]. На думку авторки даної статті, саме останній підхід найбільш повно відображає суть екологічного ризику на сучасному етапі розвитку техніки/технології/науки та може бути покладений в основу визначення вужчої категорії «екологічного ризику пов'язаного з воєнними діями».

Проте перш ніж перейти до формулювання вищезгаданого означення, звернемось до терміну «воєнні дії». Наразі він закріплений у ст. 1 Закону України «Про оборону України» від 06.12.1991 р. № 1932-XII як «організоване застосування сил оборони та сил безпеки для виконання завдань з оборони України». Є й інші визначення воєнних дій. Так, Є.П. Шугалій тлумачить його як «організоване застосування зброї і техніки особовим складом законно створених військових формувань супротивних сторін у збройній боротьбі» [13, с. 7]. Дозволимо собі заперечення щодо ознаки «законності» військових формувань супротивних сторін, оскільки за такою логікою у разі їх «незаконності» хоча б з однієї сторони дії не можна кваліфікувати як воєнні. З позиції С.В. Сидорова воєнні дії – це «організовані дії частин, з'єднань, об'єднань усіх видів збройних сил у ході виконання поставлених бойових завдань з метою знищення живої сили, бойової техніки, військових споруд і об'єктів противника, оволодіння територією, яку він займав, протидії наступу противника, відбиття його ударів і утримання займаної своїми військами території» [9]. Як бачимо, автор вказує на можливість ведення воєнних дій лише збройними силами не згадуючи інших можливих видів формувань. Ми ж доєднуємось до визначення поняття воєнних дій, наданого В.В. Топольницьким та Б.М. Тичною, як такого, що найбільш точно відповідає сучасним реаліям. За ними воєнні дії – це «організоване застосування видів та окремих родів військ (сил) Збройних Сил України, інших утворених відповідно до за-

конів України військових формувань в операціях та бойових діях» [11, с. 98]. Це визначення доцільно застосувати щодо воєнних дій в контексті оборони нашої держави. Якщо ж розглядати воєнні дії ширше, тобто включати до них і дії сторони збройної агресії – супротивника, то тоді це визначення можна сформулювати як «організоване застосування видів та окремих родів військ (сил) Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань а також збройних сил та інших військових формувань супротивника в операціях та бойових діях».

Стосовно ознак екологічних ризиків пов'язаних з воєнними діями, то скористаємось в якості основи характеристиками екологічного ризику, визначеними М.О. Фроловим. Це: антропоцентрична спрямованість екологічного ризику, поліваріантність форм походження, обмеженість можливості абсолютного його визначення, кумулятивність, субституційність [12, с. 7].

Стосовно антропоцентричної спрямованості, яка, за М.О. Фроловим, проявляється у тому що екологічний ризик є ризиком зниження якості довкілля, що чинить негативний вплив на людину, її життя та здоров'я, то тут ми підтримуємо В.Г. Ярощука у тому, що людина нерозривно пов'язана із іншими компонентами біосфери, і занадто антропоцентричне правове регулювання не є виправданим [14, с. 186]. Варто враховувати діалектичний зв'язок компонентів біосфери та людини. Це справедливо і для екологічних ризиків пов'язаних з воєнними діями, коли маємо негативні прояви в комплексі й для біосфери загалом і для людини зокрема.

Щодо поліваріантності форм походження, тобто прояву екологічного ризику внаслідок природно-стихійних та техногенно-антропогенних загроз, то ця ознака не характерна для екологічних ризиків пов'язаних з воєнними діями. Воєнні дії завжди провадяться з волі людини, відповідно й негативні наслідки для довкілля/біосфери/людини мають виключно антропогенне походження.

Обмеженість можливості абсолютного визначення, обумовлена неможливістю повного вивчення проявів екологічних загроз можна вважати ознакою й екологічних ризиків пов'язаних з воєнними діями. Оскільки допоки достеменно неможливо визначити, як саме і в якій мірі, в якій часовій перспективі, яким точно способом матимуть місце прояви екологічних загроз через наслідки воєнних дій. Відповідь на це питання залишається відкритою ще й тому, що світ не стикався з війною такого масштабу з часів Другої світової війни. А зміни, що відбулись у способах/засобах ведення воєнних дій, видах засобів ураження тощо не дозволяють застосовувати існуючий досвід оцінки рівня екологічного ризику.

Ознака кумулятивності, тобто своєрідний «ефект доміно», коли один чинник екологічного ризику породжує інші екологічні ризики й призводить до множинності негативних наслідків, є притаманною екологічним ризикам пов'язаних з воєнними діями. Вони можуть стати «катализатором» інших екологічних загроз. Приміром, фахівці звертають увагу на те, що в Україні воєнні дії концентруються в найбільш індустріальних районах Донецької, Луганської областей, де наявна велика кількість хвостосховищ промислових підприємств та одночасно розгалужена мережа річок, ставків, підземних водних джерел. Активні бої біля міста Авдіївка, де розташований коксохімічний завод, становлять величезний ризик для забруднення річки Сіверський Донець залишками отруйного виробництва з подальшим забрудненням Дону й Чорного моря. В зоні активних бойових дій місто Торецьк, де розміщене найбільше в Європі виробництво фенолів [10]. І це лише окремі ілюстрації потенційних екологічних ризиків внаслідок воєнних дій.

Субституційність, на нашу думку, не є ознакою екологічних ризиків пов'язаних з воєнними діями. Ці ризики скоріше посилюють й підвищують рівень інших екологічних ризиків (скажімо у випадку забруднення сільськогосподарських угідь відходами війни).

Висновки. Підсумовуючи викладене, пропонуємо наступну дефініцію поняття екологічного ризику пов'язаного з воєнними діями: «це кількісна міра екологічної небезпеки, що відображає можливість настання наслідків негативного характеру як для компонентів біосфери так і для людини, її життя і здоров'я та зумовлена організованим застосуванням видів та окремих родів військ (сил) Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань а також збройних сил та інших військових формувань супротивника в операціях та бойових діях». Основними ознаками екологічного ризику пов'язаного з воєнними діями, є моноваріантність форм походження, обмеженість можливості абсолютного визначення, кумулятивність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрейцев В.І. Право екологічної безпеки: навчальний та науково-практичний посібник. К.: Знання-Прес, 2002. 332 с.
2. Барбашова Н.В. Взаємозв'язок понять «екологічний ризик» та «екологічна безпека». *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 72. С. 245–253.
3. Белоусова К. Екологічні збитки від обстрілу ДніпроГЕСу сягнули 140 мільйонів гривень. *Екополітика*. 27.03.2024. URL: <https://ecopolitic.com.ua/ua/news/ekologichni-zbitki-vid-obstrilu-dniprogesu-syagnuli-140-miljoniv-griven/>

4. Войціцький В.М., Хижняк С.В., Данчук В.В., Мідик С.В., Грищук І.А., Ушкалов В.О. Екологічні ризики: природа та критерії. *Екологічні науки*. 2020. № 4(31). С. 131–135.
5. Кондратьєва К.А. Екологічний ризик у сфері сільськогосподарського виробництва: юридичне поняття та ознаки. Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права: збірник наукових праць Круглого столу (19.10.2012 р.). за ред. Г.І. Балюк, М.В. Краснової, А.М. Мірошніченка, В.В. Носіка. 2012. С. 58–63.
6. Мусієнко М.М., Серебряков В.В., Брайон О.В. Екологія. Охорона природи: Словник-довідник. К.: Т-во «Знання», КОО, 2002. 550 с.
7. Нагребельний В.П. Ризик у праві. Нагребельний В.П., Дмитренко Е.С., Костенко О.М. *Юридична енциклопедія*. Ред. кол.: Шемшученко Ю.С. (голова ред. кол.) та ін. К.: Українська енциклопедія імені М.П. Бажана, 2003. Т. 5. С. 317–318.
8. Ржеутська Л. Шкода довкіллю України від війни перевищила 2,2 трлн гривень. URL: <https://www.dw.com/uk/skoda-dovkillu-ukraini-vid-vijni-perevisila-22-triljona-griven/a-68133785>.
9. Сидоров С.В. Бойові дії. Велика українська енциклопедія. URL: [https://vue.gov.ua/Бойові дії](https://vue.gov.ua/Бойові_дії).
10. Сміян Н. Через екологічні ризики війна вже у Європі. *Голос України*. 29.02.2024 р. URL: <http://www.golos.com.ua/article/376564>.
11. Топольницький В.В., Тична Б.М. Проблеми правового регулювання понять «воєнний стан», «стан війни» та «воєнний час». *Правова позиція*. 2019. № 4(25). С. 91–99.
12. Фролов М.О. Правові аспекти екологічного ризику: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка. К., 2000. 211 с.
13. Шугалій Є.П. Загальна тактика «механізований (танковий) батальйон в загальновійськовому бою» : курс лекцій з навчальної дисципліни. К.: «МП Леся», 2016. 187 с.
14. Ярощук В.Г. Правова природа екологічного ризику. *Університетські наукові записки*. 2011. № 3(39). С. 183–187.